

Kollárová, Alexandra; Tintěrová, Monika

Sultánovi obchodníci: příběh židovské komunity v Maroku

Sacra. 2017, vol. 15, iss. 1, pp. 45-54

ISSN 1214-5351 (print); ISSN 2336-4483 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/137877>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Sultánovi obchodníci: Příběh židovské komunity v Maroku

Sultan's Merchants: The Story of the Jewish Community in Morocco

Alexandra Kollárová, ZČU, Katedra blízkovýchodních studií
e-mail: alexchatnoir@hotmail.com

Monika Tintěrová, ZČU, Katedra blízkovýchodních studií
e-mail: tintervamonika@gmail.com

Abstract

This article, dedicated to Moroccan Jewry, tracks down the history of the community back to antiquity. It serves as a brief historical overview of a declining indigenous population, while it also points out specific socio-cultural conditions under which the Jewish community in Morocco has lived. Jewish presence in Morocco is factually documented from the 2nd century CE. After the arrival of Islam, the Jews lived under rules that emerged from their status as non-Muslim residents (*dhimmi*). In the Middle Ages, the status of Moroccan Jewry in the Middle Ages oscillated between acceptance and isolation. In 1438, a separate Jewish quarter (*mellah*) in Fes was introduced, which had a vital impact on the composition of the Moroccan cities ever after. Despite the actual open state policy towards Moroccan Jewry by the current king Muhamad VI, the Jewish community in Morocco nowadays numbers not more than 2400 members.

Keywords

Jews, Morocco, *dhimmi*, *mellah*

Klíčová slova

Židé, Maroko, *dhimmi*, *melláh*

Židé v Maroku

Židovské osídlení oblasti dnešního Maroka jde podle legendy až k biblickému králi Šalamounovi. První historicky podložený důkaz židovské přítomnosti však pochází až z 2. st. n. l. v podobě hebrejských nápisů na náhrobcích v ruinách římského města Volubilis. Židovská přítomnost v oblasti dnešního Maroka má své specifické charakteristiky. Po celou svoji historii se vyznačovala jistou diskrepancí ve skladbě obyvatel vyznávajících judaismus. Původně se jednalo o židovské příchozí z oblasti Palestiny a diaspory, avšak základnu židovské populace

postupně vytvořili konvertovaní původní obyvatelé Maroka – berberské kmeny.¹ To dokládá i arabský dějepisec Ibn Chaldún, který ve svém díle ze čtrnáctého století vyjmenovává konvertované berberské kmeny, které přijaly judaismus ještě před příchodem Arabů. Do berberských jazyků byly záhy přeloženy i posvátné texty judaismu (Zafrani, 2005: 3). V sedmém století se pak počet židů v regionu navýšil o uprchlíky z Vizigóty spravovaného Španělska (Zafrani, 2005: 3–4).

S příchodem islámu představovali Židé spolu s křesťany jednu z podřízených minorit a vztahovaly se na ně povinnosti chráněného nemuslimského obyvatelstva (*dhimmi*). Když Idris II. z dynastie Idrísovců (789–975) učinil svým sídelním městem Fez, umožnil židům, kteří sídlili ve venkovských oblastech země, usadit se právě tam. Po pádu dynastie a následných bojích o moc mezi federací berberských kmenů Zenata se židé ve Fezu v roce 1033 stali obětí pogromu, v němž bylo zabitno na 6000 členů komunity.

Za vlády berberských Almorávidů (1040–1147) se židovská komunita potýkala s dalšími restrikcemi. V roce 1073 bylo založeno nové sídelní město Marrákeš, do kterého byl židovským obyvatelům odepřen vstup. Se stupňujícími restrikcemi, omezováním náboženské svobody či násilnými excesy se židé potýkali i při nástupu berberské dynastie Almohádů (1121–1269). Ti se v roce 1130 v čele s Abd al-Mu'minem násilně chopili moci, ve snaze šířit správnou interpretaci jedinečnosti Boží (*tawhíd*). Odpůrce z řad podrobených náboženských minorit, ale i z řad muslimů, radikálně potírali a požadovali na nich nucenou konverzi k jejich verzi islámu nebo smrt. Mnoho židů před pronásledováním uprchlo do Almohádům nenáležících částí Španělska, avšak valná většina konvertovala k islámu (Boušek, 2011: 71). Mnohdy vyznávali islám pouze formálně a nadále tajně zůstali věrni praxi judaismu. Oddanost těchto konvertitů k islámu byla Almohády mnohdy zpochybňována a tak i tito noví muslimové museli nosit odlišující znamení na oděvu, jak bylo povinností pro ostatní chráněné *dhimmi* (Stillman, 1979: 76). Zprávy o nucených konverzích Židů i křesťanů pak reflektuje mnoho známých postav židovských dějin, mezi nimiž je i velký učenec Maimonides.² Perzekuční politika Almohádů nechala na židovském obyvatelstvu Maghrebu nesmazatelnou stopu a možnost určité míry rekonvalescence židovské komunity v Maroku přišla až s nástupem vlády Marínovců (1215–1465).

Za vlády sultána Júsufa ibn Jacquba (v. 1286–1307) sloužilo mnoho židů ve správě státu. Požívali značné autonomie především v oblasti obchodních záležitostí, které však byly vždy patřičně zpoplatněny daní z hlavy (*džizja*) povinnou pro všechno chráněné nemuslimské obyvatelstvo, ale také přidávanými vysokými poplatky z obchodu (Laskier, 2005: 495).

V roce 1438 bylo židům ve Fezu poprvé nařízeno usadit se v pro ně vyhraněné čtvrti zvané *melláh*, která byla v těsné blízkosti administrativy státu (*dar al-machzan*).³ Důvodem přesunu ze staré části města byly protizidovské excesy ve staré části města (Stillman, 1979: 79). Tímto aktem byla zřetelně akcentována závislost židovského postavení na vůli vládnoucí elity, jak tomu bylo ve stejný čas

¹ Zajímavé artefakty z náboženské ortopraxe berberských židů, jako jsou do kamene tesané *chanukije*, je v současnosti možno nalézt v muzeu Berberů v Jardín Majorelle v Marrákeši.

² Podrobněji viz Boušek (2011).

³ Slovo *melláh* ve svém původním významu sloužilo k označení slaniska, na jehož podloží židovská čtvrť vznikla.

i v Evropě. Ochranný charakter židovské čtvrti však nesloužil svému účelu bez výjimky. V roce 1465 se stala *melláh* ve Fezu jedním z míst násilností spojených s revoltou vůči vládnoucím Marínovcům. Souvisela s rozhodnutím panovníka 'Abd al-Ĥaqqa ustanovit žida 'Aron ben Baťaše do pozice vezíra. Po vypuknutí revolty byli oba zavražděni a dynastie Marínovců následně svržena. Změny v politické reprezentaci se nesly ve znamení dalších nepokojů, avšak s nástupem Muhammada aš-šajch al-Wattásiho v roce 1471 se situace stabilizovala a židům byla povolena jistá náboženská svoboda (Stillman, 1979: 79). Tentýž chalífa povolil v roce 1492 na své území vstup a možnost usídlení židovským uprchlíkům ze Španělska a následně Portugalska (Stillman, 1979: 80–81).

Obr. 1. *Melláh*.

Mezi původními židovskými obyvateli (*tošavim*) a nově příchozími (*megorašim*) vznikla silná diverzifikace, která opět zásadně ovlivnila podobu židovského osídlení v Maroku na několik dalších staletí (Cohen & Laskier, 2007: 497). Skupiny nově příchozích se dobře etablovaly především v jižních částech země a na pobřežích, používali svůj jazyk (*ħakétia* = kombinace hebrejského, arabského a španělského dialektu) a své synagogy. Není překvapivé, že právě s *megorašim* navázali úzké pracovní vztahy příchozí Portugalci, pro něž se od 16. století staly hlavním bodem zahraničního zájmu marocké pobřežní oblasti. V tomto období se do Maroka uchýlovali i dříve násilně konvertovaní Židé (*marranos*) z Iberského poloostrova. Po svém příchodu se mohli svobodně navrátit k judaismu. Z Evropy s sebou přinesli

i techniku rafinace cukru z cukrové třtiny, díky čemuž se Maroko stalo předním vývozcem této komodity (Cohen & Laskier, 2007: 497–498). V rukách židovských obchodníků s titulem „obchodník sultána“ spočíval i námořní obchod, na který jim byl sultánem udělen monopol.

Navzdory oficiální pozitivní pragmatické politice sultánů však k násilným výpadům proti židům ze strany lokálního obyvatelstva docházelo i nadále. Doloženy jsou i případy, kdy byli nově příchozí židé okrádáni a dokonce i prodáni do otroctví (Arava-Novotná, 2012: 21).

Obr. 2. Synagoga Lazama v Marrákeši

Židovská komunita na prahu novověku

Společenské změny v Evropě jako Velká francouzská revoluce, hegemonické tendence ovládnout významné námořní cesty a světové trhy a rozvoj merkantilistických a kapitalistických struktur, měly významný vliv na interní transformace v zemích *dar al-islám* (Arava-Novotná, 2012: 23). Od počátku 17. století je možné vysledovat rostoucí zájem o oblast Maroka a dalších severoafrických zemí, a to nejen ze strany oficiálních vládnoucích struktur

evropských mocností, ale i individuálních cestovatelů ze „starého kontinentu“. Od druhé poloviny 17. století vládla v této oblasti šarífská dynastie Alawitů, k jejímž nejslavnějším vládcům patřil Mawlaj Ismáčil. Ten si sice nechal zbudovat honosné sídlo po vzoru Ludvíka XIV. ve městě Miknás, známém jako „marocké Versailles“, fakticky však ještě po dobu prvních tří desetiletí 19. století Maroko zůstávalo zbytku světa uzavřeno (Gombár, 1999: 176–177).

V druhé polovině 19. století pak již energeticky prozkoumávali „taje Orientu“ stovky dobrodruhů, cestovatelů, básníků a malířů. O životních podmínkách a ekonomické situaci židovského obyvatelstva v Maroku se tak dozvídáme ve více či méně podrobných cestovatelských záznamech, které jsou cenným zdrojem informací. Uzavřené Maroko těmto cestovatelům však neotvíralo své brány lehce. Byť se počet návštěvníků neustále zvětšoval, podmínky pro pobyt jim nikterak nakloněny nebyly. Příchozím křesťanům bylo zapovězeno usazovat se na území Maroka trvale a taktéž pobývat u místního muslimského obyvatelstva. Jedinou možností pro pobyt na cestách bylo setrvávat v prostředí *melláhů*, tedy židovských čtvrtích Marrákéše, Fezu a jiných měst. Ke kontaktům, a to především těm obchodním, by mezi cestujícími a lokální židovskou komunitou bezpochyby i tak docházelo, nicméně tato skutečnost vzájemné vztahy ještě umocnila. Zatímco lokální marocké muslimské zdroje postavení židovského obyvatelstva nikterak nereflktují, evropští spisovatelé podrobně zaznamenávají informace o neúměrně vysokých daních a podřadném postavení této marocké skupiny obyvatel (Fenton & Littman, 2016: 16–17).

První studie, jež byla zasvěcena popisu sociokulturních podmínek marockých židů v novověku, vyšla z pera Lancelota Addisona (1632–1703), kaplana britské posádky v Tangeru. Tristní situace se v následujících desetiletích nikterak nezlepšila.

V roce 1737 byla v Agádíru vypálena synagoga, tak jako tomu bylo v minulosti již nespočetněkrát. Neustávající tíživá situace každodenního života vedla mnohdy ke konverzím, které měly zaručit důstojnější život (Fenton & Littman, 2016: 18–19). Přestup k islámu byl mnohdy otázkou přežití spíše než dobrovolné náboženské volby a konvertité čelili i nadále ústrkům, stejně jako značnému opovržení v původní židovské komunitě, která takovýto čin odsoudila jako odpadlictví. Sňatek s muslimskou dívkou byl pro konvertitu společensky nepřipustný. Byla mu zapovězena i jakákoliv náboženská funkce a ve veřejném prostoru tržičtě byl obchod takového člověka označen viditelným znamením. Na konci 18. století nesměli židé jezdit na koni, nosit meč ani vycestovat ze země. To dokládá kupříkladu podrobná zpráva dalšího britského úředníka, Williama Lempriéra (z. 1834).

Podobně nás o situaci místního židovstva spravuje i dílo Sira Arthura de Capell Brooka (1791–1858), který zemi navštívil v roce 1830. V díle *Sketches in Spain and Morocco* (1831) Brook popisuje signifikantní význam a nepostradatelnou úlohu židů v obchodních vztazích s evropskými státy. Potvrzuje ale také, že v jiných ohledech se jejich status nikterak neliší od toho otrockého. (Fenton & Littman, 2016: 18–19) Zásadní událostí v dějinách marockých židů se stal incident, kdy byla mladá židovská dívka Zulajka Hajwal odsouzena k smrti a následně popravena ve městě Fez za to, že se vzpírala muslimskému muži, jenž ji násilím nutil ke konverzi. Ačkoliv marocká židovská komunita zakoušela restriktce i v minulosti, do této mučednické smrti mladé ženy se projektovala celá staletí útlaku marockého

židovstva (Hirschberg, 1981: 304). O tom svědčí i skutečnost, že tragický osud židovské dívky se dočkal mnoha uměleckých ztvárnění. Byl tematickým zdrojem pro anglický román Edwarda Mitforda (1811–1912) a francouzského orientalistického malíře Alfréda de Dehodencqa (1822–1822) (Fenton & Littman, 2016: 22). Oblibu Maroka u francouzských orientalistických malířů dosvědčuje i návštěva Eugène Delacroixa (1798–1863), který byl v duchu evropského expansionismu součástí francouzské delegace. O marocké židovské komunitě máme vedle četných textových zdrojů i nemalé zdroje vizuální (Ali, 1997: 71).

Obr. 3. *Poprava marocké židovské dívky*

S trochou nadsázky můžeme říci, že pro židovskou komunitu se situace začala měnit až od 40. let 19. století, kdy Francie a Británie zintenzivnily své snahy o vliv v Maroku. Obchodní styky s Evropou vyvrcholily podepsáním britsko-marocké obchodní smlouvy v roce 1856. Pod postupným nátlakem zástupců evropských vlád došlo k modifikaci postavení židovského obyvatelstva. K nejvýraznějším změnám došlo v Alžírsku, které bylo roku 1830 anektováno Francií (Cohen & Laskier, 2007: 499). Postavení židů i křesťanů se vlivem francouzských asimilačních a emancipačních snah výrazně zlepšilo, ovšem poněkud paradoxně mnohdy na úkor muslimského obyvatelstva. To výrazně poznamenalo židovsko-muslimské vztahy. Židé totiž byli majoritou obviňováni ze špionáže a zatýkáni z často smyšlených a triviálních důvodů.

Maroko si dokázalo zachovat autochtonní vládu, *machzen*, v jejímž čele stál formálně sultán, avšak vnitřní politický vývoj země silně ovlivňovala Velká Británie. Ve prospěch místní židovské komunity se silně angažoval anglický žid Sir Moses Montefiore, jehož vliv přinesl plody v roce 1880, kdy po konferenci v Madridu židé oficiálně získali základy marockého občanství (Fenton & Littman, 2016: 26–28).

V 19. století židovská komunita čítala něco mezi 200,000 až 400,000 členů a zažívala relativně klidné období, především za vlády Mawláje Hasana (v. 1873–1894) a v počátcích vlády Mawláje Abd Al-Azíze (v. 1894–1908). V této době relativní politické stability působilo v Maroku mnoho učenců. Za všechny uvedme Mordechaje Sefaraty z Marrákeše nebo Mordechaje Bengio z Tangeru, kteří zastávali tezi nutnosti sekulárního vzdělání⁴ pro co největší počet marockých Židů. V roce 1860 byla založena mezinárodní židovská organizace *Alliance Israelite Universelle* (AIU) v Paříži. Záhy byly otevřeny pobočky škol v Tetuánu, Tangeru a Mogadíru a v dalších marockých městech (Cohen & Laskier, 2007: 500). Založení AIU škol bylo především pragmatickým řešením, které vedlo k přípravě produktivních pracovních sil potřebných pro rostoucí urbanismus v pobřežních oblastech. Sílicí vliv evropské civilizace však postupně vedl u jisté části židovského obyvatelstva k neochotě přizpůsobit se městskému životu a pasivně participovat na přijímání západních kulturních importů. Na druhou stranu emancipovaná a vzdělaná střední třída marockého židovstva dokázala efektivně konkurovat francouzskému bankovníctví, které z počátku 20. století významně oslabilo tradiční obchodní struktury (Cohen & Laskier, 2007: 500).

Od roku 1912 bylo Maroko rozděleno do dvou koloniálních zón – pod francouzskou a španělskou správou. Francouzské Maroko zahrnovalo centrální část země, klíčová města vnitrozemí, jižní pohoří Atlas a pobřeží Atlantiku. Španělsko mělo pod svým patronátem území severního pohoří Rif. Ustanovení koloniální správy vedlo k protizidovskému pogromu ve městě Fez. Navzdory tomu Židé pod dominancí Francie a Španělska požívali veškerých práv a svobod, ačkoliv francouzské občanství (na rozdíl od situace židů v sousedním Alžírsku) jim bylo odepráno.

První polovina 20. století je poznamenána narůstajícím antisemitismem umocněným italskou a německou fašistickou propagandou, která se v Maroku šířila mezi evropskými usedlíky (Cohen & Laskier, 2007: 9). Po vypuknutí druhé

⁴ Mnoho rabinů považovalo zakládání sekulárních škol za odklon od pravé víry.

světové války v roce 1939 a následně okupaci Francie nacistickým Německem v roce 1940 zanechala Francie marocké Židy bezmocné. Dne 31. října 1940 byl vichistickou vládou ve Francii přijat první protizidovský zákon, který byl v Maroku implementován 31. října prostřednictvím sultánského dekretu (*zahiru*).

Marockým Židům bylo znemožněno vykonávat celou řadu profesí, absolutní zákaz platil v oblasti bankovníctví, nežidovského tisku a rádiového vysílání. Židům bylo povoleno vykonávat pouze řemeslo, dvouprocentní výjimka byla udělena lékařům a právníkům. V protektorátních školách mohlo studovat pouze deset procent židů. Žádný z diskriminačních zákonů však nebyl uplatněn ve španělském Maroku (Cohen & Laskier, 2007: 9).

Po vyhlášení státu Izrael v roce 1948 došlo 7. června v Maroku k masakru 43 židů. Dalšíh 155 bylo zraněno ve městech Džérada a Oujda. Ačkoliv byli viníci pogromu potrestáni, k podobným excesům docházelo i nadále a situace Židů se trvale zlepšila až v nezávislém Maroku po roce 1956 (Cohen & Laskier, 2007: 502).

Židé postupně získávali významné pozice ve státní správě. Na pozici ministra práce první nezávislé vlády byl jmenován žid Leon ben Zaqen. Židé však v rámci *alijí*⁵ postupně zemi opouštěli. Vláda na to reagovala oficiálním zákazem z 13. května 1956 a odchod židům do Izraele znemožnila a sionistické organizace zakázala. Maroko pak v kontextu izraelskoarabského konfliktu deklarovalo podporu Egyptu, přičemž jedním z důvodů byla i obava o ztrátu ekonomicky silných občanů. Tímto rozhodnutím se později spustila vlna neoficiálních *alijí*, kterou měla na starost *Misgeret*, buňka Izraelské tajné služby, vytvořená pro obranu maghrebského židovského obyvatelstva. Mezi lety 1956–1961 se podařilo za pomoci britského Gibraltaru, španělských enkláv Ceuty a Melilly a francouzského Alžírsko přemístit do Izraele na 25 000 Židů (Laskier, 1994: 294–296). Na druhé straně spektra stáli ti maročí Židé, kteří odmítali z Maroka odejít a naopak aktivně vystupovali pro muslimskožidovskou spolupráci, a to jak v politické, tak intelektuální rovině. Navzdory tomu se počet marockých Židů po celé 20. století stále snižoval.

V 70. letech bylo v zemi pouze 35 000 židovských obyvatel, a to především ve městech Tanger, Fez, Marrákeš, Rabat a v Casablance. Mezi emigranty byly nejčastěji univerzitně vzdělané elity z měst, které odcházely nejen do Státu Izrael, ale především do Kanady a Francie. V důsledku velké vlny migrace byly rozličné židovské organizace, např. ješivy a synagogy, odsouzeny k zániku. Od 60. let přestal fungovat hebrejský tisk a rovněž se neustále snižovaly počty rabínů a náboženských soudců (Cohen & Laskier, 2007: 502–503). V 90. letech tak čítala židovská komunita v Maroku již pouhých 6000 Židů. Mezi výrazné postavy marocké židovské komunity toho období patří Serge Bertugo, ministr cestovního ruchu, který se zasloužil o utužení vztahů Maroka a Izraele, a ekonom André Azoulay, který inicioval první ekonomický summit pro Blízký východ v Casablance.

Po smrti krále Hassana (v. 1961–1999) převzal moc jeho syn Muhammad VI, který byl stejně jako jeho otec ke stále se zmenšující židovské komunitě vstřícný.

V současné době je v Maroku na 2400 židů a pouze čtyři židovské školy v Casablance jsou aktivním organizačním prvkem židovské ortopraxe (Cohen & Laskier, 2007: 502–503). O bohatých dějinách Židů v Maroku zájemce zpravuje již

⁵ Termínem *alija* rozumíme imigraci židovstva z diaspory do Palestiny, po roce 1948 do Státu Izrael.

jen Židovské muzeum v Casablance, jehož výstavbu komunita iniciovala ve spolupráci s UNESCEM a se stále se zmenšujícím počtem aktivních synagog po celé zemi.⁶

Obr. 4. Židovská svatba v Maroku

Seznam použité literatury:

- Ali, W. (1997). *Modern Islamic Art*. Gainesville: Florida University Press.
- Arava-Novotná, L. (2012). Postavení Židů v islámských zemích a jeho proměny pod vlivem Evropy. *Acta Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni*, (1), 14–31.
- Boušek, D. (2011). Náboženské pronásledování Židů Almohády a otázka Maimonidovy konverze k islámu. *Acta Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni*, (1), 68–87.
- Della Pergola, S. (2014). *World Jewish Population, 2013*. New York: Berman Jewish Data Bank.
- Fenton, P. & Littman, D. (2016). *Exile in The Maghreb – Jews under Islam, Sources and Documents, 997–1912*. Maryland: Fairleigh Dickinson University Press.
- Gombár, E. (1999). *Moderní dějiny islámských zemí*. Praha: Karolinum.
- Hirschberg, H. (1981). *A History of The Jews in North Africa*. Leiden: E. J. Brill.
- Laskier, M. (1994). *North African Jewry in The Twentieth Century*. New York: New York University Press.
- Cohen, H. J. & Laskier, M. (2007). Morocco. In F. Skolnik (Ed.). *Encyclopaedia Judaica: Second Edition, Vol 14: Mel–Nas* (pp. 493–507). Detroit – New York – San Francisco – New Haven – Waterville – London: Thomson Fale – Keter Publishing House.

⁶ <http://casajewishmuseum.com/> [navštíveno 1.9.2016].

Stillman, N. (1979). *The Jews of Arab Lands: A History and a Source Book*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.

Zafrani, H. (2005). *The Thousand Years of Jewish Life in Morocco*. New York: Ktav Pub Inc.

Internetové stránky:

Jewish museum Casablanca (říjen 2016). Nalezeno [1.9.2016] na <http://casajewishmuseum.com/>.

Obrázky:

Obr. 1. *Melláh*. Ulička v Essaouirské medíně vedoucí do místního melláhu. Tato židovská čtvrt prochází v současnosti rekonstrukcí pod správou místní židovské obce. (Foto: Zbyněk Tarant, říjen 2016, se svolením autora).

Obr. 2. *Synagoga Lazama v Marrákeši*. Synagoga, ve které je rovněž i malé muzeum mapující historii marockých židů, je k náboženským účelům využívána i v současnosti. (Foto: Zbyněk Tarant, říjen 2016, se svolením autora).

Obr. 3. *Poprava marocké židovské dívky*. Alfred de Dehodencq, 1834, olej na plátně. Nalezeno [1.9.2016] na: https://en.wikipedia.org/wiki/Sol_Hachuel#/media/File:Execution_of_a_Moroccan_Jewess_by_Alfred_Dehodencq.jpg.

Obr. 4. *Židovská svatba v Maroku*. Eugene Delacroix, 1841, olej na plátně (Musée du Louvre). Nalezeno [1.9.2016] na: <http://www.eugene-delacroix.com/jewish-wedding-in-morocco.jsp>.